

УДК 343.13

**ПРАВОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПІДСТАВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ
ПОТЕРПІЛОГО НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ****LEGAL AND PROCEDURAL GROUNDS IMPLEMENTATION OF LEGAL
ASSISTANCE TO VICTIMS IN PRETRIAL INVESTIGATION****Цилюрик І.І.,***асистент кафедри кримінального права і процесу
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

З часу набуття Україною незалежності активно почали досліджувати проблему правового статусу особи у кримінальному процесі, захисту її прав і законних інтересів. Дані дослідження зосередилися навколо процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, наголошуючи на порушенні їх прав і свобод та необхідності їх розширення. Проте без достатньої уваги залишили такий суб'єкт кримінального процесу, як потерпілий.

Ключові слова: потерпілий, права, законодавство, моральна шкода, фізична шкода, майнова шкода, юридична особа, право на захист.

С момента обретения Украиной независимости активно начали исследовать проблему правового статуса личности в уголовном процессе, защиты его прав и законных интересов. Данные исследования сосредоточились вокруг процессуального статуса подозреваемого, обвиняемого, подсудного, подчеркивая нарушения их прав и свобод и необходимости их расширения. Однако без достаточного внимания оставили такой субъект уголовного процесса, как потерпевший.

Ключевые слова: потерпевший, права, законодательство, моральный вред, физический вред, имущественный вред, юридическое лицо, право на защиту.

Since the independence of Ukraine actively started to study the problem of the legal status of individuals in criminal procedure, protection of rights and legal interests. These studies have focused around the procedural status of suspect, defendant, emphasizing the violation of their rights and freedoms and the need for expansion. However, without sufficient attention were the subject of the criminal proceedings as a victim.

Key words: victim, rights, legitimate interests, laws, moral damage, physical damage, property harm, legal entity, principles of contentions of parties, principle of equality.

Актуальність теми. З урахуванням проведеного дослідження положень чинного кримінального процесуального законодавства, а також норм правових актів у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина із впевненістю можна зазначити, що подальше вдосконалення у цьому напрямі повинно відбуватися з урахуванням того, що саме кожна особа має право на захист.

Мета статті – висвітлення теоретичних засад, правового регулювання та практики реалізації правової допомоги потерпілого на стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Учені, практики, а також матеріали узагальненої слідчої, прокурорської і судової практики свідчать про те, що на протязі довгого часу кримінальне процесуальне законодавство України було спрямовано, головним чином, на забезпечення розслідування вчинених кримінальних правопорушень та притягнення до відповідальності винних осіб, що, у свою чергу, зумовило більш детальне регулювання прав підозрюваного, обвинуваченого [1, с. 45].

У зв'язку з цим слід підтримати думку О.А. Старокожева, який зазначив, що інтереси особи, яка потерпіла від злочину, захищені законом менш рішуче, недостатня чіткість визначеного кримінальним процесуальним законодавством становища потерпілого, особливо стосовно відшкодування завданої йому шкоди, призводить до недостатньої гарантованості реалізації потерпілим його прав. Реалізація потерпілими прав, закріплених за ними кримінальним процесуальним законодавством, необхідна не лише для обстоювання та задоволення їх особистих інтересів, а й для запровадження конституційних засад кримінального судочинства, забезпечення рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом [2, с. 2]. На нашу думку, орієнтиром у напрямі вдосконалення процесуальних та правових гарантій потерпілого у кримінальному провадженні повинно стати саме відповідне законодавче закріплення поняття «потерпілий», яке повинно відображати чітке процесуальне становище даного учасника. Не викликає сумніву, що тільки чітке закріплення такого визначення здатне забезпечити дієвий захист потерпілого, а в кінцевому підсумку – швидке, повне та неупереджене розслідування кримінального провадження та судового розгляду [3, с. 205].

Зважаючи на це, за часи дії КПК України 1960 р. М.І. Говшовський та О.П. Кучинська зазначили, що однією із важливих умов успішного розслідування матеріалів кримінального провадження є своєчасність виявлення осіб, потерпілих від злочину, та визнання їх потерпілими. І тому не підлягає сумніву постулат, що допит потерпілого доцільно проводити на початку досудового розслідування, бо це сприяло б найбільш ефективній та цілеспрямованій організації розслідування. При цьому важливо, щоб особа, яка постраждала від злочину, допитувалася саме як потерпілий, а не як свідок. Своєчасне визнання потерпілого необхідне і для повнішого забезпечення прав і законних інтересів потерпілої особи. Тому важливе значення має питання про те, за наявності яких даних особа підлягає визнанню потерпілою [4, с. 49]. Таку думку підтримала й О. Гогусь, яка зазначила, що вирішення питання про визнання особи потерпілою не можна залишати на кінець розслідування кримінального провадження, оскільки це обмежує права потерпілого і може негативно позначитися на результатах слідства [5, с. 59], що ми підтримуємо.

У свою чергу, досліджуючи потерпілого як суб'єкта кримінального процесуального доказування за КПК України 1960 р., С.В. Давиденко зазначив, що в умовах проведення сучасної судово-правової реформи в Україні, а також необхідності прийняття нового КПК України особливої актуальності набувають питання розширення прав і зміцнення правового статусу постраждалої особи, вдосконалення механізму реалізації потерпілими своїх прав,

створення гарантій прав людини в кримінальному судочинстві [6, с. 17].

Із прийняттям чинного КПК України у цьому напрямі законодавець зробив важливі кроки, зокрема, у ст. 2 встановив, що завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необгрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. У зв'язку з цим Н.В. Михайлова зазначила, що сучасний кримінальний процес України неможливо уявити без існування його важливих чинників – принципу верховенства права, змагальності сторін, забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини, де особливої уваги потребує найбільш вразлива сторона – потерпілий. Із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України в 2012 р. проблема захисту прав потерпілого отримала як нового забарвлення, так і нового дихання. На її думку, актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що в Україні ще досі немає спеціального закону щодо захисту прав та законних інтересів потерпілих, а чинні нормативні положення зводяться переважно до викладення процесуальних прав потерпілого, без усебічного регламентування процедури відновлення його матеріальних прав, що ми цілком підтримуємо.

У науковій літературі дискусійним є визначення поняття «потерпілий», що вченими розглядається у матеріальному та процесуальному значеннях. Так, потерпілою в матеріальному розумінні є особа, якій злочином заподіяно шкоду, яка є наявною та її встановлено. У той же час потерпілою в процесуальному розумінні є особа, яка займає правове становище потерпілої у процесі за відповідним рішенням слідчого чи суду, винесеним завдяки наявності даних, які вказують на заподіяння шкоди тим злочином, що розслідується, або справа щодо якого розглядається в суді.

На протязі довгого часу, зокрема, положення ст. 49 попереднього КПК України 1960 р., потерпілою визнавалася особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, а про визнання громадянина потерпілим чи про відмову в цьому виносились постанови слідчого або ухвала суду. У зв'язку з цим серед учених точилися жваві дискусії. Вченими зазначалось, що встановлення такої дефініції не є правильним і не сприяє відновленню прав і законних інтересів постраждалої особи. У зв'язку з цим, на думку М.М. Михеєнка, В.Т. Нора та В.П. Шибіки, які досліджували це питання за КПК України 1960 р., потерпілим необхідно було визнавати фізичну особу, якій злочином безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду і яка визнана потерпілою постановою особи, яка провадить дізнання, слідчого, судді, або ухвалою суду [7, с. 76]. Однак, на нашу думку, більшість вчених не враховували те, що кримінальним правопорушенням шкода завдавалася не тільки фізичним, а й юридичним особам. У контексті цього необхідно відмітити суттєві зміни, що відбулися в процесуальному статусі юридичної особи з прийняттям КПК України 2012 р.

Відповідно до положень п. 1 ст. 55 КПК України, потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. У той же час, відповідно до п. 5 цієї ж статті, за наявності очевидних та достатніх підстав вважати, що заява, повідомлення про кримінальне право-

порушення або заява про залучення до провадження як потерпілого подана особою, якій не завдано шкоди, зазначеної у частині першій цієї статті, слідчий або прокурор виносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим, яка може бути оскаржена слідчому судді. У зв'язку з цим за час дії КПК України 1960 р. М.І. Гошовським та О.П. Кучинською відзначалося, що визнання особи потерпілою не означає, що факт заподіяння їй шкоди точно встановлено. Така позиція була підтверджена й Верховним Судом України, який зазначив, що, вирішуючи питання про визнання тієї чи іншої особи потерпілою, особа, яка проводить дізнання, слідчий і суд повинні впевнитися, що особи, яку слід визнати потерпілою, справді заподіяно або могло бути заподіяно шкоду [1, с. 34].

Якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливило подання нею відповідної заяви, положення ч. 1-3 ст. 56 КПК України поширюються на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи. Потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб. Після того як особа, яка перебувала у стані, що унеможливило подання нею відповідної заяви, набуде здатності користуватися процесуальними правами, вона може подати заяву про залучення її до провадження як потерпілого.

У цілому в порівнянні з КПК України 1960 р. чинний КПК України 2012 р. значно розширив та уточнив права та обов'язки потерпілого у кримінальному провадженні, у зв'язку з цим у нього з'явилося близько десяти значно нових прав: знати сутність підозри та обвинувачення, бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування; на відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди в порядку, передбаченому законом; знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення; застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд вправі заборонити потерпілому застосовувати технічні засоби при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення даних, які містять таємницю, що охороняється законом чи стосується інтимних сторінок життя людини, про що виноситься вмотивована постановка (ухвала); одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; отримувати від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію; брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі.

Аналізуючи ст. 56 КПК України, можна зробити висновки, що права потерпілого значно розширено й визначаються відповідно до стадії кримінального провадження. Зокрема, протягом кримінального провадження потерпілий має право бути повідомленим про свої права та обов'язки, знати сутність підозри та обвинувачення, бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування; подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду; заявляти відводи та клопотання; на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів чи членів своєї сім'ї, майна та житла; давати пояснення, показання або відмовитися їх давати; оскаржувати рішення, дії чи без-

діяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг; давати пояснення, показання рідною або іншою мовою, безплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться кримінальне провадження; на відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди в порядку, передбаченому законом; знайомитися з матеріалами кримінального провадження, які безпосередньо стосуються провадження щодо нього кримінального правопорушення; застосовувати технічні засоби під час проведення процесуальних дій, в яких він бере участь; отримувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення.

У той же час під час досудового розслідування потерпілий має право на негайне прийняття і реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення, визнання його потерпілим; отримувати від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію; подавати докази на підтвердження своєї заяви; участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі; отримувати копії матеріалів, які безпосередньо стосуються провадження щодо нього кримінального правопорушення, після закінчення досудового розслідування.

Що ж стосується судового провадження, то в будь-якій інстанції потерпілий має право бути завчасно поінформованим про час і місце судового розгляду; брати участь у судовому провадженні; брати участь у безпосередній перевірці доказів; підтримувати обвинувачення в суді в разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення; висловлювати свою думку під час вирішення питання про призначення покарання обвинуваченому, а також висловлювати свою думку під час вирішення питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; знайомитися із судовими рішеннями, журналом судового засідання і технічним записом кримінального провадження в суді; оскаржувати судові рішення в передбаченому законом порядку.

Незважаючи на деякі розширення прав потерпілого, учені пропонують вже ж такі їх розширити, що надасть їм можливості більш ефективно реалізувати свої права та законні інтереси. Зокрема, на думку В.Г. Уварова, необхідно закріпити у відповідній нормі не тільки право потерпілого знайомитися з протоколом його допиту, а й право власноручно викладати свої показання в протоколі допиту, або такі права, які притаманні свідку за ст. 69-1 старого КПК України, або таке право, як «користуватися нотатками і документами при дачі показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших даних, які йому важко тримати в пам'яті. Так само, як і підсудному, йому має бути надано право до початку судового засідання отримувати копію обвинувального висновку, а після його закінчення – копію вироку або іншого рішення. Як і підозрюваному, потерпілому доречно надати право користуватися юридичною допомогою захисника, як це передбачено навіть щодо свідка в новому КПК України (п. 2 ст. 66)» [8, с. 113], що ми підтримуємо. Крім того, на нашу думку, доцільно законодавчо закріпити право потерпілого ініціювати призначення судово-медичного огляду (огляду тіла самого потерпілого, а також проведення експертизи стану його здоров'я та для визначення ступеня тяжкості завданих йому тілесних ушкоджень). Крім цього, потерпілий має бути ознайомлений з постановою про призначення експертизи та мати право ставити запитання експертам.

Проте, не дивлячись на нововведення, окремі положення потребують теоретичного осмислення та вдоскона-

лення. У зв'язку з цим, справедливо зауважила О.П. Кучинська, що визначення моменту визнання особи потерпілою є досить дискусійним. Йдеться про те, що з моменту вчинення злочину та до визнання особи потерпілою зберігається невизначеність у правовому статусі постраждалої від злочину особи, що позбавляє її можливості використовувати права, які складають процесуальний статус потерпілого, і, як наслідок, тягне порушення його прав на доступ до правосуддя та судовий захист.

Щодо обов'язків потерпілого, передбачених ст. 57 «Обов'язки потерпілого» чинного КПК України, законодавець визначив три найважливіших. Зокрема, прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а у випадку неможливості своєчасного прибуття – завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття (п. 1 ч. 1 ст. 57), а також не перешкоджати встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення п. 2 ч. 1 ст. 57 були відображені фрагментарно й у попередньому кодексі, то не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю (п. 3 ч. 1 ст. 57), здобув пряме закріплення серед обов'язків потерпілого у чинному КПК України, порівняно із попередньою редакцією такого закону 1960 р.

Реалізація права на правову допомогу потерпілому регулюється положеннями ст. 58 «Представник потерпілого» КПК України. Слід зазначити, що у науковій літературі виділяють два види представництва прав, свобод і законних інтересів – за законом і за угодою. Представництво за законом здійснюється законним представником потерпілого, якщо той є неповнолітнім або особою, яка має фізичні чи психічні вади і не може самостійно захистити свої права й законні інтереси. Представник за законом зобов'язаний захищати права й законні інтереси потерпілого в усіх установах, зокрема, й в органах досудового розслідування, прокуратури та суду. До законних представників належать: батьки, опікуни, піклувальники даної особи або представники тих установ і організацій, під опікою чи опікуванням яких вона перебуває [7, с. 355]. Для того щоб узяти участь у кримінальному процесі, законному представникові згоди потерпілого не потрібно. Він вступає у справу, подаючи слідчому документ, який засвідчує, що він є батьком, опікуном чи іншою особою, під опікою якої перебуває потерпілий.

У свою чергу, представником потерпілого за угодою може бути особа, яка у змозі надати правову допомогу потерпілому. Найчастіше до таких осіб відносять адвоката. У зв'язку з цим, ще до прийняття чинного КПК України, вченими наголошувалось, що закон першим серед осіб, які мають право брати участь у кримінальній справі (у сучасному вигляді – кримінальному провадженні) як представники потерпілого, називає саме адвоката. Учені зазначали, що саме адвокат – це компетентний юрист-професіонал, який здійснює кримінальне процесуальне представництво. Саме адвокат може найкращим чином надати правову допомогу, а також сприяти здійсненню ефективного правосуддя.

Інститут представництва потерпілого передбачений ст. 58 КПК України. Відповідно до ч. 1 ст. 58 КПК України, потерпілого у кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником (тобто на неї поширюються вимоги, передбачені ст. 45 КПК України). Окрім цього, ч. 2 ст. 58 КПК України передбачає представництво юридичної особи, яка є потерпілим, яке може здійснювати її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

У першому випадку підтвердження повноважень здійснюється відповідно до ст. 50 КПК України, у другому –

копією установчих документів юридичної особи – якщо представником потерпілого є керівник юридичної особи чи інша уповноважена законом або установчими документами особа; довіреністю – якщо представником потерпілого є працівник юридичної особи, яка є потерпілою.

Відповідно до ч. 4 ст. 50 КПК України, представник потерпілого користується процесуальними правами потерпілого, інтереси якого він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо потерпілим і не може бути доручена представнику.

Форми діяльності представника потерпілого та його процесуальний статус наближають його до захисника. Зокрема, він:

- бере участь у слідчих діях, ініційованих за клопотанням потерпілого;
- подає клопотання, здійснює оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора та слідчого судді;
- здійснює збирання доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 93 КПК України (тобто тими самими способами, що й сторона захисту).

На сьогодні чинним КПК України встановлено, що у кримінальному провадженні може бути представник – особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Досліджуючи питання реалізації права потерпілого на захист у чинному КПК України, зокрема ч. 1 ст. 20, потерпілому не забезпечено право на кваліфіковану правову допомогу, що потребує внесення відповідних доповнень до КПК України з метою обмеження конституційного права кожного на правову допомогу. У свою чергу, Є.В. Діденко запропонував ст. 58 КПК України доповнити положенням, що представником потерпілого має право бути й інша особа, яка має науковий ступінь з кримінального права або процесу чи стаж роботи слідчим, прокурором, суддею понад 20 років [9, с. 11]. Така позиція висловлювалась й раніше, зокрема, Г.В. Юркова зазначала, що потерпілі не знають свого законного права запросити адвоката як представника своїх прав і законних інтересів, порушених злочинном, а також не всі потерпілі в змозі оплатити послуги адвоката, що ми підтримуємо. На нашу думку, для реалізації завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України) доцільно надати потерпілому саме кваліфіковану правову допомогу, зокрема щодо захисту особи, його прав, свобод і законних інтересів, а також повного, швидкого та неупередженого розслідування та судового розгляду.

Крім того, відповідно до положень ст. 59 КПК України, потерпілий має право мати законного представника у випадках, якщо потерпілим є неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною. З приводу викладеного, на нашу думку, юридичну особу доцільно наділити правом мати законного представника у разі обмеження її дієздатності відповідно до чинного законодавства (наприклад, у випадку її банкрутства).

У чинному КПК України обсяг прав, яким наділений представник потерпілого, значно відрізняється від обсягу прав захисника підозрюваного, обвинуваченого. І це, незважаючи на жваві дискусії з цих питань, захиснику останніх передбачені найширші можливості впливати на хід досудового розслідування. В той же час представник потерпілого користується лише процесуальними правами потерпілого, права якого значно «скромніші», ніж у захисника. Більше того, вони чітко не окреслені, а просто прирівняні до прав потерпілого, що створює «відштовхуючий фактор» під час прийняття потерпілим рішення про запрошення адвоката як свого представника. Тому у даному випадку вести мову про належну, тим більш кваліфіковану правову допомогу потерпілому несправедливо. Як ми вже зазначали, таке недостатнє законодавче регулювання пов'язано з проблемою неспіврозмірності прав потерпілого та прав підозрюваного, обвинуваченого.

Однак для потерпілого важливе значення має саме відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. При цьому, на нашу думку, питання реалізації права на правову допомогу як найкраще сприяють відновленню його порушених прав і майнового стану, що існував до вчинення кримінального правопорушення. Як відомо, кримінальним правопорушенням фізичній особі може бути завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а юридичній особі – майнової шкоди.

Здебільшого у науковій літературі майнова шкода розглядається лише як втрата, привласнення, знищення або пошкодження майна. Єдиного уявлення щодо поняття розміру (обсягу) майнової шкоди, завданої злочином, що підлягає відшкодуванню потерпілому, серед учених немає. Одні автори вважають, що допускається можливість застосування тільки тих норм цивільного права, які передбачають відшкодування шкоди, безпосередньо завданої злочином. М.М. Михеєнко, В.Т. Нор та В.П. Шибіка зазначили, що в зобов'язаннях із заподіяння шкоди відшкодування збитків замінює відновлення досудового стану [7, с. 50]. Під збитками в разі заподіяння шкоди слід розуміти тільки позитивну шкоду у майні, тобто зменшення наявного майна потерпілого. Тому потерпілий, який зазнав матеріальної шкоди від злочину, має право на стягнення з обвинуваченого тих осіб, що несуть відповідальність за дії обвинуваченого, тільки позитивної шкоди в майні та не має права на стягнення втраченої вигоди.

В той же час учені, які вважають неможливим відшкодування моральної шкоди, завданої злочином потерпілому, в тому числі через пред'явлення цивільного позову в кримінальній справі, найчастіше висувають той аргумент, що немайна (моральна) шкода не піддається точній грошовій оцінці. Моральна шкода справді не піддається точній грошовій оцінці. Проте, на думку окремих учених, це не може бути перешкодою для позитивного вирішення проблеми. По-перше, мова йде не про еквівалентне відшкодування, а про компенсацію, що загладжує моральні переживання потерпілого, полегшує його становище. По-друге, правопорушення і міра відповідальності за нього аж ніяк не завжди точно співвідносяться. Так, розміри грошових штрафів, передбачені цивільним, адміністративним законодавством, міри кримінального покарання не еквівалентні заподіяній майновій шкоді або тяжкості злочину. Відповідність правопорушення і міра відповідальності за нього є відносною, тому недосягнення точності між заподіяною моральною шкодою та її грошовою компенсацією не є винятком і перешкодою для юридичного визнання моральної шкоди [10, с. 16], що ми підтримуємо.

Слід відмітити, що в останні часи в Україні законодавець поступово вирішує питання відшкодування моральної (немайнової) шкоди, що стало важливим засобом захисту особистих немайнових прав громадян. Сам факт захисту законом гідності особи через компенсацію моральної шкоди грошовим еквівалентом позитивно впливає на психічний стан потерпілого, спонукає його бути активним учасником кримінального провадження.

У чинному КПК України доречно було б передбачити положення, відповідно до якого потерпілий вправі заявити цивільний позов про відшкодування завданої йому матеріальної, фізичної та моральної шкоди, а також право юридичної особи щодо відшкодування шкоди, завданої ділової репутації. На таку обставину звернув свою увагу й Верховний Суд України. Зокрема, у своїй Постанові від 27.02.2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» [11] зазначив, що у разі поширення недостовірної інформації, що порушує особисті немайнові права юридичної особи або її структурного підрозділу, позов вправі пред'явити орган цієї юридичної особи. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

За загальним правилом суб'єктом права на відшкодування моральної шкоди є особа, яка потерпіла від злочину. Інші особи можуть мати таке право тільки у передбачених законом випадках, а саме близькі родичі у разі смерті потерпілого. Перелік близьких родичів і членів сім'ї наведений у п. 1 ст. 3 «Визначення основних термінів Кодексу» чинного КПК України.

Також слід відмітити, що потерпілому може бути завдано фізичну шкоду, яка розуміється як сукупність змін, що сталися об'єктивно внаслідок вчиненого злочину в стані людини як фізичної істоти. Це: тілесні ушкодження, розлади здоров'я, фізичні страждання, біль. Суттєвою рисою фізичної шкоди є те, що вона заподіюється життю, здоров'ю – найважливішим благам людини і практично не може бути відшкодована. У той же час, згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених Наказом № 6 Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р., «з медичної точки зору тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає внаслідок одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних» [12]. У свою чергу, В.Т. Малярєнко та В.Г. Гончаренко зазначили, що тілесним ушкодженням називається протиправне і винне заподіяння шкоди здоров'ю іншої особи, яким порушено анатомічну цілісність або фізіологічні функції тканин чи органів потерпілого при посяганні на здоров'я [13, с. 120].

Досліджуючи способи забезпечення та процесуальні форми участі потерпілих на стадії досудового провадження, Є.В. Діденко зазначив, що способи забезпечення відшкодування збитків потерпілому у юридичній науці взагалі, зокрема у кримінальному процесуальному законодавстві, відсутні. Лише окремі способи забезпечення передбачені у КПК України як заходи забезпечення кримінального провадження (ст. ст. 167–169, 179–175), а також як слідчі дії (ст. ст. 229, 234–236). У зв'язку з цим, на його думку, до чинного КПК України, зокрема ч. 2 ст. 167, доцільно внести відповідні зміни та передбачити способи забезпечення відшкодування збитків потерпілому [9, с. 10], що ми підтримуємо.

Висновки. У підсумку необхідно зазначити, що в умовах реалізації засади змагальності сторін, на нашу думку, одним із шляхів вирішення проблеми щодо посилення захисту прав та законних інтересів потерпілого може бути розширення прав потерпілого з урахуванням положень Конституції України, міжнародних правових актів, рішень Європейського суду з прав людини, цивільного та цивільно-процесуального законодавства. Виходячи із принципу рівності сторін, потерпілий має отримати всі ті права, які має підозрюваний, включаючи право користуватись правовою допомогою захисника. Якщо потерпілий дійсно є стороною у змагальному процесі, то буде логічно надати йому право більш активних дій щодо участі в доказуванні, а не тільки шляхом подачі клопотань про провадження слідчих дій. Доцільно надати потерпілому можливість звертатись самостійно до експертних установ з вимогою негайного огляду його самого та провадження необхідних досліджень слідів на його тілі, вимагати отримання копій актів огляду чи судово-медичного огляду, а також довідок про результати експертних досліджень. Не буде зайвим, якщо в нормах, що визначають статус потерпілого, передбачити право такої особи звертатись до підприємств, установ і організацій із запитом про надання копій необхідних йому документів. Таке право цілком відповідає інституту звернення громадян. Крім цього, для потерпілого слід також передбачити додаткові гарантії захисту його прав і законних інтересів, передбачивши обов'язком посадових осіб будь-яких органів влади чи службових осіб сприяти захисту потерпілого і надавати необхідні для цього відомості та копії документів у межах кримінального провадження, у якому він визнаний потерпілим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Застосування кримінально-процесуального законодавства, що передбачає захист прав потерпілого (за матеріалами узагальнення судової практики) // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 1(11). – 250 с.
2. Старокожев О.А. Забезпечення процесуальних прав потерпілого у кримінальному процесі / О.А. Старокожев [Електронний ресурс] – Режим доступу : file:///C:/Users/Police/Downloads/Document_156.pdf.
3. Мартовицька О.В. Окремі аспекти процесуальних гарантій прав потерпілого у кримінальному провадженні / О.В. Мартовицька // Митна справа. – 2013. – № 3(87). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 205–209.
4. Гошовський М.І. Потерпілий у кримінальному процесі України / М.І. Гошовський, О.П. Кучинська. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 192 с.
5. Гогусь О. Щодо механізму державного забезпечення безпеки суб'єктів кримінального судочинства / О. Гогусь // Вісник прокуратури. – 2007. – № 4. – С. 58–60.
6. Давиденко С.В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : автореф. дис. ... к. ю. н. / С.В. Давиденко ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого – Харків, 2007. – 20 с.
7. Михеєнко М.М. Кримінальний процес України / М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко. – К. : Либідь, 2003. – 355 с.
8. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України : [монографія] / В.Г. Уваров ; за заг. ред. д. ю. н. В.М. Тertiшника. – Дніпропетровськ. – 2012. – 268 с.
9. Діденко Є.В. Забезпечення прав та законних інтересів потерпілого у кримінальному процесі : автореф. дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.09. / Є.В. Діденко. – Ірпінь : Нац. універ. держ. подат. служби України, 2013. – 18 с.
10. Остапенко С.І. Кримінально-процесуальні гарантії права потерпілого (цивільного позивача) на відшкодування шкоди, завданої злочином / С.І. Остапенко // Досудове слідство: шляхи вдосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства : зб. наук. ст. – К., 2008. – С. 103–111.
11. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09.
12. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.
13. Кримінально-процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / За ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. – К. : Форум, 2009. – 938 с.